

Spremembe v vrednotenju druge svetovne vojne na Slovenskem po padcu berlinskega zidu

BOJAN GODEŠA*

IZVLEČEK

Razprava govori o spremembah v vrednotenju druge svetovne vojne na Slovenskem po padcu berlinskega zidu, in sicer v primerjavi s sočasnim razvojem v širšem mednarodnem okviru. Do sprememb je prišlo v širšem kontekstu iskanja novega vrednostnega sistema slovenske družbe, ki ga je zaznamovalo tudi prizadevanje za rehabilitacijo med vojno poraženih in s kolaboracijo z okupatorji omadeževanih političnih sil na Slovenskem. Takšna prizadevanja, ki nimajo podlage v znanstveno preverljivih dejstvih, potekajo v okviru sintagme »brez resnice ni sprave«. Rezultat tega pa je, da se z vsako spravno deklaracijo nasprotja v slovenski družbi zgolj še poglobljajo.

KLJUČNE BESEDE

Slovenija, druga svetovna vojna, zgodovinpisje, revizija, sprava

ABSTRACT

This article presents changes in the interpretation of the Second World War in Slovenia that have taken place since the fall of the Berlin Wall, and it compares these changes to similar developments in wider international space. These changes have occurred within the broader context of the search for a new value system in Slovenian society, and include, among other things, endeavors to rehabilitate the political forces in Slovenia that collaborated with the Axis forces and were defeated at the conclusion of the war. In general, these attempts at rehabilitation are not substantiated by historically or empirically verifiable facts, but proponents of these views insist there can be no "reconciliation without truth" (specifically, reconciliation between the ideological descendants of the Partisans and collaborators). The paradoxical result is that each new declaration of reconciliation only deepens the antagonisms in Slovenian society.

KEYWORDS

Slovenija, Second World War, historiography, revision, reconciliation

Padec berlinskega zidu in konec bipolarne ureditve sveta so spremljale tudi take zmagoslavne izjave, kot jih je zapisal Francis Fukuyama o koncu zgodovine, za katere pa danes že vemo, da so bile znatno preuranjene, tako da

* Dr. Bojan Godeša, Inštitut za novejšo zgodovino, e-pošta: bojan.godesa@inz.si

je moral nedolgo tega tudi avtor teh vznesenih besed svoja stališča nekoliko popraviti.¹

Kljub spremenjenemu globalnem okviru pa eden največjih poznavalcev 20. stoletja, ugledni ameriški zgodovinar madžarskega rodu John Lukacs, v knjigi *The Legacy of the Second World War* ugotavlja, da izjemno zanimanje za drugo svetovno vojno še kar traja ter da predvsem v Zahodni Evropi, ZDA in Rusiji v veliki meri še vedno obstaja konsenz o tem, da je bila to *dobra vojna* (ang. *A Good War*), čeprav se zavezniki še danes ne morejo povsem poenotiti niti glede dneva, kdaj naj bi bilo vojne v Evropi uradno konec. Seveda Lukacs pri tem pripominja, da dejansko nobena vojna ne more biti *dobra*, obstajajo zgolj cilji neke vojne, ki so boljši od tistih v drugih vojnah. Hkrati pa Lukacs opozarja, da je med številnimi narodi, zlasti v srednji in vzhodni Evropi, pa tudi v Italiji in na Japonskem, ki so se v svetovnem spopadu znašli med poraženci in so v tem smislu seveda logično imeli povsem drugačno izkušnjo, vendarle prišlo do izraza tudi drugačno razumevanje njenega pomena.² Takšno temeljno delitev percepcije druge svetovne vojne v posameznih družbah pa deloma spreminja dejstvo, da je imela druga svetovna vojna tudi čisto drugačne razsežnosti od prejšnjih. Značilnost druge svetovne je namreč tudi, da ni šlo le za spopad med državami, temveč pogosto tudi za obsežne konflikte znotraj posameznih narodov in družbenih skupin, ki so potekali predvsem na podlagi ideoloških in političnih delitev. Leto 1945 sicer pomeni totalni poraz Hitlerjeve Nemčije, tako da nacistično gibanje ni imelo možnosti političnega preživetja in tudi danes odkritih zagovornikov skoraj nima,³ a primeri političnih in ideoloških delitev znotraj številnih tedaj vojskujočih se držav in narodov, ki so lahko celo večje kot pred sedemdesetimi leti, nam dokazujejo, da se percepcija druge svetovne vojne ne razlikuje zgolj med posameznimi državami oz. narodi, temveč da tudi znotraj posameznih družb lahko obstaja zelo divergentno in celo diametralno nasprotno razumevanje tega, kakšne so bile posledice druge svetovne vojne in kakšno mesto naj pripada njenemu pomenu v družbah posameznih narodov. Poleg tega sta konec hladne vojne in s tem povezana nekoliko kasnejša razširitev Evropske unije v vzhodno Evropo, kjer se je (tudi) v postkomunističnih družbah vzpostavil interpretativni pluralizem, odprli tudi možnost za razmislek o vlogi in pomenu druge svetovne vojne s perspektive novih svetovnih razmerij po razpadu bipolarne ureditve. Eden od ciljev Evropske unije naj bi bil tudi oblikovanje skupnega evropskega spomina. Po sedemdesetih letih so se tako v

¹ Fukuyama, *Slovenija in pika!*, str. 69–76.

² Lukacs, *The Legacy of the Second World War*, str. XI–XII.

³ Res pa je, da se tudi v tem pogledu razmere spreminjajo (glej npr. Sturm in Langebach, *Der Kriegsende als Erinnerungsort*, str. 47–53).

znatni meri izkristalizirale zelo razlikujoče se percepcije druge svetovne vojne in njenih posledic, kar je pač, glede na zelo različne položaje in izkušnje, tudi povsem razumljivo. Skupno tej zelo raznoliki, deloma pa tudi nasprotujoči si podobi percepcij je predvsem dejstvo, da je bila ena ključnih značilnosti druge svetovne vojne tudi njena izjemna kompleksnost in večplastnost, do določene mere pa tudi protislovnost.

Spremembe v percepciji druge svetovne vojne, ki so se zgodile v zadnjih tridesetih letih, zlasti pri kategorizaciji žrtev nacističnega nasilja, lahko razberemo iz primerjave govora nemškega predsednika Richarda von Weizsäckerja leta 1985 v bundestagu in izvajanj uglednega nemškega zgodovinarja Heinricha Augusta Winklerja, ki mu je pripadla čast, da spregovori pred istim avditorijem ob 70-letnici konca vojne v Evropi.

Weizsäcker je ob obeležitvi 40-letnice konca vojne v govoru, ki velja za prelomnico v nemškem razumevanju pomena druge svetovne vojne, poudaril, da predstavlja zavezniška zmaga 8. maja 1945 sicer najnižjo točko za nemški narod, toda hkrati predstavlja tudi dan osvoboditve od človeštva nevrednega sistema nacističnega gospostva. Takšna opredelitev je v nemški družbi še danes prevladujoča. V govoru je Weizsäcker med žrtvami, ki se jim je poklonil, na prvem mestu omenil 6 milijonov Judov, nato pa se je poklonil vsem narodom, ki so bili z vojno prizadeti. Posebej je pri tem kot žrtve izpostavil številne državljane Sovjetske zveze in Poljske. Po nacionalni pripadnosti prebivalci Slovenije sicer niso bili izrecno omenjeni v tem kontekstu, so se pa lahko prepoznali v naslednjih kategorijah žrtev, ki jih je nemški predsednik navedel leta 1985: duševni bolniki, talci, žrtve odporiških gibanj v zasedenih državah, politični nasprotniki, prisilni delavci, izgnanci, žrtve stradanja itd.⁴

Ob obeležitvi 70-letnice konca druge svetovne vojne v Evropi je nemški predsednik Joachim Gauck uvedel nekatere novosti (npr. prvič je bila obeležitev bundestaga in bundesrata skupna). Najpomembnejše pa je bilo, da je vlogo govornika prepustil zgodovinarju Winklerju. Ta Gauckova poteza zagotovo predstavlja pomembno simbolno sporočilo, kdo naj ima ključno besedo pri obravnavi druge svetovne vojne. Winkler se je v osnovnih potezah sicer v veliki meri oprl na Weizsäckerjevo izvajanje, vendar je bilo v njegovem govoru zaznati tudi poudarke, ki so se znatno razlikovali od tistih izpred 30 let. Tako je Winkler v središče postavil holokavst (izraz, ki ga za pomor Judov Weizsäcker pred tremi desetletji še ni uporabil!), ki po njegovem mnenju pomeni osrednjo točko nemške zgodovine 20. stoletja. Povsem ločeno od obravnave holokavsta je Winkler nato proti koncu govora, povsem obrobno, naštel še nekatere druge kategorije žrtev nacističnega nasilja, kot so Romi in Sinti, homoseksualci,

⁴ *Ansprache des Bundespräsident Richard von Weizsäcker am 8. Mai 1985.*

prisilni delavci; med kraji, ki so postali sinonim nacističnega terorja, je s področja bivše jugoslovanske države omenil tudi Kragujevac. Vseh drugih kategorij žrtev nacističnega nasilja, ki jih je Weizsäcker pred tremi desetletji podrobno in celovito zajel v govoru (in to skupaj s pomorom Judov), Winkler v govoru, kljub temu, da gre za najbolj številne skupine žrtev nacističnega terorja, ni prepoznal kot omembe vredne, je pa nemški zgodovinar zato izrazil solidarnost s tistimi deželami, ki so postale žrtev pakta Hitler-Stalin.⁵

Tako se v tej najsodobnejši klasifikaciji žrtev nacističnega terorja prebivalci Slovenije lahko identificirajo zgolj še v kategoriji prisilnih delavcev. V smeri ekskluzivnega poudarjanja zgolj nekaterih kategorij ob hkratni amneziji drugih skupin žrtev gre torej za drugačno razumevanje nacističnega nasilja, in to ne le v današnji Nemčiji, ki je šla po vojni skozi več različnih faz denacifikacije in nasploh popolne družbene preobrazbe, temveč še marsikje v svetu.

V tej smeri so zlasti dejavne tudi nekatere sosednje države. Slovenija namreč meji na države, ki so, kljub jasnemu distanciranju, vendarle do neke mere tudi naslednice držav, katerih v vojni poraženi režimi so bili odgovorni za agresijo na Jugoslavijo z vsemi njenimi posledicami. Prav v teh okoljih pa je še največ zanimanja za razmere v Sloveniji.

Spremembe v tej smeri, ki v znatni meri zajemajo tudi prevrednotenje celotnega konteksta druge svetovne vojne, so po padcu železne zavese tako privedle tudi do drugačnega pogleda na vlogo in položaj Slovenije med drugo svetovno vojno v mednarodnem okviru. Tako so se omenjenemu trendu v klasificiranju žrtev nacističnega nasilja v znatni meri pridružili tudi deli javnosti v sosednjih državah. V takšnem kontekstu so ti spremenili optiko glede vrednotenja druge svetovne vojne. V ospredje njihovega zanimanja so namreč stopili predvsem dogodki ob koncu vojne. Pri zahodnih sosedih so v tem smislu določili tudi nov državni praznik, to je dan spomina na žrtve fojb in *eksodus*,⁶ na severu, kjer še danes ni povsem razčiščena dilema, ali je bila država prva žrtev nacizma, ali pa gre njene tedanje prebivalce obravnavati kot najbolj zagrizene privrženke nacizma, se je v zadnjem času tudi v znanstveni

⁵ Winkler, *Sich der Geschichte zu stellen*, str. 2–4.

⁶ Izraz *eksodus*, ki ga uporabljajo tudi nekateri italijanski zgodovinarji, seveda ni ustrezen termin za odhod pretežnega dela italijanskega prebivalstva z vzhodne obale Jadrana, ki je potekal z različno intenzivnostjo in dinamiko od kapitulacije Italije jeseni 1943 do leta 1956. Podrobneje o neustreznosti termina *eksodus* v Kosmač, »*Etnično homogena Evropa*.« Najbolj aktualiziran pregled slovenske in italijanske zgodovinske literature o problematiki slovensko-italijanskih odnosov med drugo svetovno vojno prinaša razprava Chiare Agagiù, »Nel giardino del vicino«, str. 221–252.

literaturi za izgon nemške manjšine precej uveljavil termin *genocid* (nem. *Völkermord*),⁷ ki pa se ga v Nemčiji večina znanstvenikov izogiba.

Hkrati je po razkritju prikritih množičnih grobišč po vojni pomorjenih oseb (velik del so predstavljali pripadniki različnih vojaških formacij, ki so se bojevale na strani sil osi, in tudi civilisti) Slovenija, v povezavi z dogajanjem med drugo svetovno vojno, v nekaterih tujih medijih prepoznana predvsem kot dežela množičnih grobišč oz. celo polj smrti.⁸

Kako pa obravnava razmerje med holokavstom in ostalimi žrtvami nacizma izraelska država, je razvidno iz skoraj uradne razlage, ki jo je pripravil Yad Vashem v sodelovanju s knesetom v publikaciji *Pogosto zastavljena vprašanja v zvezi s holokavstom*. V poglavju »Kdo so bile druge žrtve nacizma? V kakšni meri je bila njihova usoda tudi podobna in koliko različna od usode Judov?« besedilo ponuja naslednjo razlago: »Bilo je veliko drugih ljudi in ljudstev, ki so se počutili kot žrtve nacističnega režima, zaradi političnih, socialnih ali rasnih razlogov. [...] Vrsta ljudstev v Evropi, še posebej tista, ki so govorila slovanske jezike, je na podlagi nacistične rasne ideologije sodila med rasno nižje. V tem primeru rasna ideologija ni bila edina, ki je določala, kako so nacisti obravnavali posamezne etnične skupine; do izraza je prišla tudi *realpolitik*. Kljub predpostavljani manjvrednosti so bili Slovaki, Hrvati, Bolgari in tudi nekateri Ukrajinci nacistični zavezniki. Kljub temu je bilo dva milijona ruskih vojnih ujetnikov umorjenih z načrtnim stradanjem, težaškim delom in ustrelitvami, zaradi rasnih razlogov in zaradi sovraštva do komunizma. V prvotnem boju za preoblikovanje Evrope na rasnih in političnih temeljih so nacisti tudi nameravali uničiti Poljake kot nacijo. Nacistični načrti kljub temu niso imeli za cilj uničiti vseh prebivalcev Poljske. Poljski otroci, ki so bili videti »kot Nemci«, so bili prepeljani v Nemčijo, intelektualci in voditelji so bili umorjeni z namenom, da preprečijo upiranje, ostali so bili zasužnjeni.«⁹

Čeprav prebivalci Slovenije niso izrecno omenjeni, pa velja enaka ocena kot za Poljake tudi zanje in vsekakor po tej klasifikaciji lahko trdimo, da sodijo v kategorijo tistih »ljudstev v Evropi, [...] ki so govorili slovanske jezike«, in s tem med »rasno nižje na podlagi nacistične rasne ideologije« ter da »so jih nacisti tudi nameravali uničiti kot nacijo«.¹⁰

V tem smislu se je v zadnjih desetletjih v našem zgodovinoписju za usodo, ki je bila namenjena slovenskemu prebivalstvu s strani sil osi, uveljavil izraz *etnocid*. Ta je nadomestil prej običajno, a nekoliko čustveno oznako, da je bil

⁷ Suppan, *Hitler-Beneš-Tito*.

⁸ Olt, *Slowenien - ein Massengrab*.

⁹ *Der Holocaust. FAQsv – Häufig gestellte Fragen*, str. 51–52.

¹⁰ Prav tam.

slovenski narod obsojen na smrt. Izraz *etnocid* je sicer že med vojno, istočasno kot termin *genocid*, ustvaril in utemeljil poljski Jud Raphael Lemkin, ki je bil po stroki pravnik in lingvist. Lemkin je v znamenitem delu *Axis Rule in Occupied Europe* že leta 1944 utemeljil pojem *genocid*. Čeprav je imel Lemkin pred očmi tudi armensko izkušnjo, je predvsem na podlagi ravnanja sil osi v okupirani Evropi bistvo novega pojma pojasnil z besedami: »Prakso iztrebljenja narodov in etničnih skupin, ki jo izvajajo zavojevalci, avtor imenuje »genocid«, kot pojem, ki izvira iz grške besede *genos* (pleme, rasa) in latinske končnice *-cide* (po analogiji z *homocidom*, *fratricidom*) [...]. Genocid se izvaja skozi usklajene napade na različne vidike življenja podrejenih ljudstev: na političnem polju [...]; na socialnem področju [...]; na kulturnem področju [...]; na ekonomskem področju [...]; v biološkem smislu [...]; na področju fizičnega obstoja (ki vključuje racioniran sistem za nenemško prebivalstvo, ki vodi k stradanju, z množičnim pobijanjem, v glavnem Judov, Poljakov, Slovencev in Rusov).«¹¹

Tako je že med vojno Lemkin, ki velja za utemeljitelja termina *genocid* in še danes za osrednjo avtoriteto pri uveljavitvi novih pravnih norm za nasilje (predvsem) nacističnega režima, postavil Slovence po ogroženosti ob bok z Judi, Poljaki in Rusi. Za navedene narode je bil Lemkin namreč prepričan, da nacistično nasilje nad njimi najbolj ustreza tistemu, kar je formuliral kot *genocid* oz. kot *genocidne namene*. Pri tem je potrebno opozoriti, da je Lemkin termin *genocid* formuliral nekoliko bolj ohlapno, kot se je to uveljavilo leta 1948, ko je generalna skupščina OZN sprejela Konvencijo o preprečevanju in kaznovanju zločina *genocida*.¹²

Dojemanje mednarodne javnosti, kolikor jo sploh zanimajo prerekanja glede razlage medvojnega dogajanja v Sloveniji, se je izkristaliziralo predvsem v dveh smereh. Po eni strani je Slovenija primer nezrelega družbenega okolja, ki ni sposobno preseči medvojnih travm, kjer te posledično še danes ne le razdvajajo slovensko družbo, temveč to breme predvsem hromi in ovira skupni pogled v prihodnost. Istočasno pa je tudi iz percepcije prebivalcev Slovenije v času druge svetovne vojne, da gre za eno od skupnosti, ki jo je nacistični teror najbolj prizadel, prišlo v zadnjih dveh desetletjih do znatne spremembe v delu mednarodne javnosti – genocidnost se, vsaj v posredni obliki, poslej pripisuje tudi Slovincem. Tudi pismo, v začetku februarja 2016 naslovljeno na predsednika Evropskega parlamenta Martina Schulza in vodjo poslanske skupine Evropske ljudske stranke v Evropskem parlamentu Manfreda Webra, v katerem evropski poslanec Milan Zver poziva k postavitvi obeležja, ki bi v

¹¹ Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe*, str. XI–XII.

¹² O Lemkinu in usodi njegovih predlogov definicije pojma genocid po koncu vojne glej Åsbrink, 1947. *When now begins*.

poslopju Evropskega parlamenta v Strasbourgu opominjalo na več kot 200.000 žrtev komunističnega genocida v Sloveniji med drugo svetovno vojno in po njej, sodi v kategorijo takšnih pogledov.¹³ Takšna percepcija dogajanja med drugo svetovno vojno na Slovenskem se ne razlikuje bistveno od tiste, ki jo z različnimi metodami skušajo uveljaviti v okoljih, katerih (sicer posredne) naslednice so tudi države, ki so na tak ali drugačen način vendarle bile vpletene v dogajanje med okupacijo slovenskega ozemlja.

V tem času lahko v obravnavi slovenskega medvojnega dogajanja torej zaznamo znatne spremembe, ki gredo v smeri dojemanja Slovenije kot ene večjih žrtev med drugo svetovno vojno k prikazovanju njenih tedanjih predstavnikov kot pomembnih povzročiteljev nasilja.

Za vse bivše komunistične družbe v vzhodni Evropi je po padcu berlinskega zidu značilno, da so se znašle v prehodnem obdobju postkomunizma, kjer se skoraj na vseh področjih umikajoče staro prepleta z novim. Pogled je tako hkrati usmerjen v dve smeri, po eni strani je zazrt nazaj v preteklost, po drugi seveda tudi v prihodnost. Išče se nova identiteta in ustvarja se nov sistem vrednot. Zato je potrebno tudi preteklost in sodobnost spraviti v novo ravnovesje.

Zgodovinski elementi, tesno povezani z legitimnostjo prejšnjih režimov, so bili po vseh tranzicijskih državah podvrženi skoraj popolnemu prevrednotenju. Pokojni zgodovinar Tony Judt je takšno ravnanje opredelil tako, da je to, kar je bilo prej uradna komunistična resnica, v novih razmerah postalo uradna laž.

V tem kontekstu smo bili konec 80. in začetek 90. let prejšnjega stoletja priča spremembam tudi v Sloveniji. Tudi slovensko zgodovinopisje se je začelo spraševati o preživelosti vzorcev, ki so bili postavljeni po drugi svetovni vojni. Vprašljiva je postala ideološka perspektiva v zgodovinopisju, metodologija, terminologija in izbor prednostnih tem. S politično sprostivitvijo je bila presežena mnenjska monolitnost in je bila dana možnost novi presoji enostranskih pogledov, polnih ideoloških stereotipov, odstranitvev tabujev in možnost pluralnih modelov zgodovinske interpretacije.

Povojni režim v Sloveniji (1945–1990) je izvajal svojo legitimnost neposredno iz dogajanja med okupacijo in takoj po vojni (tedaj imenovani *narodno-osvobodilni boj* in *ljudska revolucija*) in temu je bilo v veliki meri podrejeno tudi tedanje zgodovinopisje. V domovini medvojni premaganci in njihova resnica niso imeli pravice javnega obstoja, kaj šele, da bi ta lahko sooblikovala podobo o medvojni preteklosti. V emigraciji, predvsem v Argentini in ZDA, kamor se je po koncu vojne zateklo okoli 15.000 nasprotnikov partizanskega

¹³ Škerlec, Zver: *Za pieteto do pobitih gre*.

gibanja, se je razvil njihov pogled na medvojno dogajanje.¹⁴ Interpretacija nasprotnikov partizanstva v emigraciji je bila logično usmerjena v pojasnjevanje in opravičevanje njihovega medvojnega stališča in temu primerno shematska ter črno-bela.

V tem kontekstu se je v novih razmerah zastavilo vprašanje, kako uravnotežiti ti vsebinsko diametralno nasprotni interpretaciji, ki kažeta v prikazu geneze medvojnega dogajanja zrcalno podobo, a se dejansko razlikujeta predvsem v vrednostnem predznaku, ne pa tudi v miselni strukturi dojemanja spornega obdobja.

Optimistična pričakovanja, da bo z demokratizacijo družbe tudi konec političnih pritiskov na zgodovinopisje, se niso povsem uresničila. Ob razčiščevanju preteklosti predstavlja dogajanje med drugo svetovno vojno na Slovenskem še vedno enega od osrednjih vprašanj ter tako ostaja s svojimi učinki aktualno tudi danes. Pri zgodovinski presoji ostaja obdobje med letoma 1941–1945 še vedno predmet najbolj protislovnih ocen. V skladu z različnimi pogledi na sodobnost ocenjujejo različne politične skupine tudi preteklost različno in v tem pogledu Slovenija ne predstavlja nikakršne izjeme. To pa pomeni, da je postala problematika druge svetovne vojne tudi prvovrstno politično vprašanje, ki ga izrabljajo za politične boje zagovorniki različnih političnih opcij.

Večina raziskovalne energije se je v prelomnih časih osredotočila na politično-ideološko (re)interpretacijo druge svetovne vojne, medtem ko so bila metodološka in konceptualna vprašanja in širjenje področij raziskovanja v znatni meri potisnjena na obrobje. Pri tem je potrebno opozoriti, da slovenske razmere v zgodovinopisju v kontekstu raziskovanja novejše zgodovine v postkomunistični vzhodni Evropi niso izjemne, temveč le specifične.¹⁵

Zato zaradi drugačnih medvojnih razmer v Jugoslaviji, v katerih je uspelo komunistom s pozivom na oboroženi upor proti okupatorjem uskladiti nacionalne in ideološke spodbude s cilji zaveznikov, zaznamujejo ta prostor posebnosti, ki ga v znatni meri ločijo od razmer v drugih vzhodnoevropskih držav, ki jih je osvobodila Rdeča armada.¹⁶

Vprašanje sprave je od srede 80. let prejšnjega stoletja v slovenski družbi, predvsem po zaslugi Spomenke Hribar, postajalo vse bolj prisotno in je vrhunec doseglo s slovesnostjo v Kočevskem rogu julija 1990. Že pred tem sta izjavi o tem vprašanju podala predsedstvo SRS in Slovenska pokrajinska škofovska konferenca, ki pa sta se vsebinsko znatno razlikovali. Predsedstvo SRS je poudarjalo, da je smisel narodne in državljanske umiritve predvsem v vzpostavitvi

¹⁴ Vodopivec, *Populacijske posledice*, str. 95–99.

¹⁵ Godeša, *Social and Cultural Aspects*, str. 111–125.

¹⁶ *Past in the Making*.

»takih razmer v političnem in javnem življenju Slovenije, ko preteklost ne bo več obremenjevala medčloveških odnosov«, medtem ko je izjava škofovske konference poudarjala, da »edino resnica nas more osvoboditi, biti podlaga za spravo in omogočiti pot k pomiritvi«. Različno razumevanje vprašanja sprave je v zadnjih 25 letih privedlo do tega, da se nasprotja in ideološke delitve v slovenski družbi z vsako spravno deklaracijo le še poglobljajo. Poleg tega so bili dosedanja »spravni« predlogi vsekakor premalo domišljeni, še posebej, če vemo, da je bila za reševanje takšnih konfliktov na podlagi znanstvenega proučevanja, tudi za to specializiranih ustanov po svetu, ustvarjena vrsta kompleksnih in celovitih mehanizmov. Rezultat tovrstnih prizadevanj v slovenski družbi pa moremo strniti v oceno, da se je ideja o narodni spravi sprevrgla v njeno pravo nasprotje, in sicer v poglobljanje razlik v slovenski družbi. Na podlagi tega lahko ugotovimo, da je spravni projekt, ki je bil zelo popularen predvsem v času slovenskega državnega osamosvajanja, doživel neuspeh.¹⁷

Četrto stoletja obstoja samostojne države je tako bilo predvsem v znamenju notranjepolitičnega spopada, ki se ga je oprijelo bolj ali manj posrečeno ime *kulturni boj*. V začetnem obdobju ne gre spregledati njegovih pozitivnih učinkov, predvsem pri prehodu iz shematskega in enostranskega prikazovanja druge svetovne vojne v kompleksno in večplastno proučevanje te problematike. V sklopu razčiščevanja je tako dobila pravico do obstoja in legitimnega pogleda tudi do tedaj v domovini prepovedana in zamolčana, v emigraciji pa še kako živa interpretacija medvojnega dogajanja pri nas. Postopoma so se tudi izoblikovali različni pogledi in so prišle do izraza legitimne razlike v pogledih med posameznimi zgodovinarji, kar je povsem logično in normalno za demokratične družbe. Če se z razdalje 25 let ozremo na »dosežke« kulturnega boja, lahko ugotovimo, da se je domet njegovih pozitivnih učinkov že povsem izčrpal.

Že zelo kmalu se je pokazala tudi druga, bolj problematična plat kulturnega boja. Namesto dialoške tekmovalnosti so namreč prišle bolj v ospredje predvsem metode izključevanja in ignoriranja ter zlasti apriorno vztrajanje na okopih lastnih »resnic«. Zato je izkupiček kulturnobojnega merjenja po strokovni plati razmeroma skromen in omejen.

Kulturni boj po drugi strani tudi daje vse preveč možnosti za politizacijo, manipuliranje in instrumentalizacijo zgodovinopisja. Hkrati pa ima vpliv predvsem na odraščajočo generacijo (sicer pa seveda velja za celotno družbo), ki ni zrasla v neobremenjenem in tolerantnem duhu, ki bi vzbudil razumevanje in občutljivost za preteklost ter opozarjal na njeno protislovnost in kompleksnost. Konec koncev je opazno utrpel tudi družbeni ugled zgodovinopisja, spodkopana je bila namreč verodostojnost stroke.

¹⁷ Godeša, *Reconciliation instead of History*, str. 101–117.

S spremembami v slovenskem zgodovinoписju se je postavilo tudi vprašanje historičnega revizionizma. Čeprav ne gre spregledati pomena tovrstnih diskusij, pa so se te vse prepogosto sprevrgle v bolj ali manj sholastične debate, predvsem zaradi terminološke nedorečenosti, pa tudi zaradi dobesedno brezbrežne množice interpretacij pomena revizije in revizionizma. Za takšne razmere, ki so sicer značilne za celotno slovensko družbo (pa seveda tudi širši mednarodni prostor), Peter Vodopivec izraža skrb z naslednjimi besedami: »Bojim se, da smo danes soočeni s popolno idejno in politično zmedo«. ¹⁸

Sicer pa je povsem jasno, da revizija sama po sebi ni nujno negativen pojav, temveč bolj ali manj logična posledica novega branja preteklosti. Dejansko se pogled na preteklost spreminja in to ni pojav, ki bi bil značilen le za postkomunistične družbe, čeprav je tu zaradi globine sprememb morda bolj izrazit. Zgodovina se vedno na novo tematizira in problematizira že uveljavljene poglede. Pri pisanju zgodovine smo priča neprestanemu spreminjanju zgodovine in njenega novega interpretiranja. Vsaka generacija gleda na preteklost iz svojega lastnega časa in si o preteklosti zastavlja vprašanja, povezana s časom, v katerem živi.

Sicer pa smo v slovenski družbi priča težnji, da se poskuša v imenu boja za resnico vzpostaviti kot edini verodostojni pogled na dogajanje v času okupacije interpretacija, ki so jo nasprotniki partizanstva v temeljnih potezah oblikovali že med vojno, v emigraciji pa jo zgolj še dodatno razdelali in prilagodili novim okoliščinam ter nato s pojavom interpretativnega pluralizma presadili v domovino. Tako se za marsikaterim delom, v skladu s takšnim »odkrivanjem novih, ideološko neobremenjenih in objektivnih Resnic«, skriva zgolj današnjemu trenutku prilagojeno prenašanje vzorcev, ki so se izoblikovali v miselnih krogih politične emigracije oz. celo že med vojno. Ta enostranski črno-beli prikaz seveda ni nastal z namenom, da bi se dokopali do verodostojne podobe, k čemur naj bi težilo sodobno slovensko zgodovinoписje, temveč da bi si zagotovili prevlado lastne interpretacije in s tem opravičili oz. v zanje ugodnejši luči predstavili sporno medvojno delovanje slovenskih protikomunistov. Zato tako obravnavo, ki dejansko v slovensko zgodovinoписje in seveda celotno slovensko družbo ne prinaša v interpretativnem pogledu nikakršnih novosti, le stežka opredelimo kot revizijo. Takšna prizadevanja so pravzaprav ravno nasprotna tistemu, kar naj bi revizija prinesla, to je novo tematiziranje in problematiziranje medvojne preteklosti. V navedenem primeru rušenja mitov z namenom vzpostavitve novih gre zgolj za shematska, ideološka in

¹⁸ Vodopivec, Noben narod ni rojen samo iz kulture, str. 13.

pristranska prizadevanja za rehabilitacijo med vojno poraženih, s kolaboracijo obremenjenih sil na Slovenskem.¹⁹

Omeniti velja, da je sprva precejšen del javnosti, tudi strokovne, z naklonjenostjo gledal na pojav protikomunistične interpretacije, saj je bilo potrebno podobo prej ožigosanih spraviti v novo ravnovesje. Dejansko je bila levica po padcu berlinskega zidu povsod v krizi in defenzivi. Vsaj kar se tiče obravnave spornih obdobjih polpretekle zgodovine, je ena temeljnih značilnosti njenih predstavnikov izrazita obrambna drža, kjer je v interpretativnem smislu moč zaznati znatno pomanjkanje inovativnih pristopov. Poleg tega je ta interpretacija nastala med medvojnimi nasprotniki partizanskega gibanja v emigraciji in v delu zgodovinopisja sploh ni bila obravnavana kot sporna na način, kot je to veljalo za partizansko tezo. Zato je bila tudi v bistveno manjšem obsegu podvržena problematiziranju in reinterpreteraciji. V očeh mnogih je bila ta interpretacija hkrati dojeta kot nov in svež pogled na medvojno dogajanje, ker se pač pred tem niso imeli možnosti seznaniti z njo.

Zato se je emigrantska interpretacija v razmerah kulturnega boju zlahka uveljavila tudi v delu slovenskega zgodovinopisja v domovini in postala, kljub spornim temeljem, njen sestavni del. Šlo je preprosto za zamenjavo vrednostnih predznakov in kar naenkrat so na podlagi takega interpretiranja partizani postali kriminalci in banditi, medtem ko so v prejšnjih časih imenovani narodni izdajalci postali borci za svobodo ter zahodno demokracijo in legitimni zastopniki slovenskega naroda v odnosu do jugoslovanske begunske vlade ter pred mednarodno zavezniško skupnostjo. Hkrati se skuša uveljaviti tudi gledanje, ki pod vtisom dogodkov ob koncu vojne, kjer izstopajo zlasti izvensodni poboji, celotno medvojno dogajanje ocenjevati retrogradno skozi prizmo tragičnega epiloga brez potrebnega vzročno-posledičnega pristopa. Tako se je pri nas v znatni meri uveljavilo idealizirano gledanje na nasprotnike partizanstva kot na benigne dobrončne zahodno in demokratično usmerjene privržence, ki v vseh pogledih ustrezajo današnjim (evropskim) standardom. Po tej interpretaciji naj bi šlo v današnjih razmerah pravzaprav za zmagoslavje premaganih.²⁰

Vendar so najnovejše poglobitve v to problematiko omenjeno tezo ovrgle kot neustrezno. V nasprotju s takšno razlago analize razkrivajo povsem drugačno podobo protikomunističnega tabora v času okupacije. Izkazalo se je namreč, da se je ob napadu sil osi na Jugoslavijo aprila 1941 pretežni del slovenske predvojne politične elite odločil svoj nadaljnji obstoj povezati z usodo sil osi, ki so skušale z vojno proti zaveznikom ustvariti totalitarni in rasistični *novi red*.

¹⁹ Godeša, Enega mita ni mogoče zamenjati z drugim, str. 21.

²⁰ *Slovenija 1941–1945. Zmagoslavje premaganih*.

Za takšno opredelitev je bilo ključno predvsem prepričanje v Hitlerjevo zmago v vojni, medtem ko pri tej odločitvi ideološki motivi v smislu naklonjenosti fašizmu niso bili v ospredju, čeprav v pretežnem delu katoliškega tabora niso imeli nobenih resnejših težav s prilagoditvijo družbeni ureditvi, ki je vladala v totalitarnih režimih nacistične Nemčije in fašistične Italije, če se pri tem pusti neokrnjen vpliv katoliške cerkve. Sicer pa je o razsežnostih takšnega ravnanja pretežnega dela predvojne strankarske elite ob agresiji sil osi na Jugoslavijo moč celovit prikaz te politike prebrati v knjigi pisca teh vrstic *Čas odločitev: Katoliški tabor in začetek okupacije*, ki je izšla leta 2011.²¹

Ta razkritja kažejo, da ob posodobitvi pogleda na partizansko gibanje, ki kontinuirano poteka že več kot dvajset let, dolgo niso bila dovolj dosledno uporabljena enaka merila za interpretiranje medvojnega delovanja slovenskega protikomunističnega tabora. Kritična presoja tega vprašanja je namreč ostala globoko v senci razčiščevanja preteklosti osvobodilnega gibanja, tako da lahko rečemo, da je bilo prevrednotenje podobe druge svetovne vojne na Slovenskem pri upoštevanju tem, ki jih potrebno na novo proučiti, precej enostransko usmerjeno.

Najbolj očitno je prišel takšen selektiven pristop do izraza ob obnovi kazenskega postopka procesa proti ljubljanskemu škofu dr. Gregoriju Rožmanu, ki je potekal leta 1946 pred Vojaškim sodiščem v Ljubljani. Na tem procesu je bil Rožman v odsotnosti obsojen na »odvzem prostosti za dobo 18 let, izgubo političnih in državljanskih pravic za dobo 10 let po izdržani kazni ter zaplembo celotne imovine«. ²² Na zahtevo ordinarija ljubljanske nadškofije z dne 31. decembra 2005 po varstvu zakonitosti je Vrhovno sodišče v Ljubljani 1. oktobra 2007 razveljavilo sodbo Vojaškega sodišča z dne 29. avgusta 1946. S sklepom Okrožnega sodišča v Ljubljani z dne 10. aprila 2009 pa je bil kazenski postopek proti škofu Rožmanu ustavljen. ²³ Leta 2013 pa so bili Rožmanovi posmrtni ostanki iz Združenih držav Amerike preneseni v ljubljansko stolnico.

Že v osemdesetih letih je Rimskokatoliška cerkev na Slovenskem spodbudila novo ovrednotenje delovanja cerkve in škofa Rožmana v času okupacije. To naj bi temeljilo na znanstveni konfrontaciji z »režimsko« tezo. Sicer pa je bilo stališče cerkvenega vodstva že tedaj povsem jasno: Rožmanovo sodelovanje z okupatorjem se lahko razlaga izključno z njegovo skrbjo za usodo slovenskega naroda. ²⁴

Rožmanova rehabilitacija je bila sicer vseskozi temeljni cilj Rimskokatoliške

²¹ Godeša, *Čas odločitev*.

²² *Med sodbo sodišča in sodbo vesti*, str. 339.

²³ *Med sodbo sodišča in sodbo vesti*, str. 13–14.

²⁴ AS, fond 1931, škatla 3185.

cerkve na Slovenskem. Obnovitev procesa ni bila nikoli mišljena zgolj kot pravna razveljavitev sodbe iz leta 1946. Cilj je bil vseskozi predvsem politična in historična rehabilitacija Rožmanovega medvojnega početja. Glede na Rožmanov simbolni pomen in vlogo v času okupacije takšno prizadevanje seveda predpostavlja tudi rehabilitacijo vsega tistega, za kar se je med vojno zavzemal kot duhovni vodja s kolaboracijo obremenjenega slovenskega protikomunističnega establišmenta.

Vse od leta 1995 so potekala uradna prizadevanja za prekop Rožmanovih posmrtnih ostankov v domovino. V kontekstu omenjenih pričakovanj v slovenskih cerkvenih krogih je Rožmanov prekop v domovino tedanji vatikanski državni tajnik kardinal Angelo Sodano v pisni korespondenci s tedanjim predsednikom države Kučanom strnil v pogoj, »da je treba prekop vezati na Rožmanovo pravno in politično rehabilitacijo«. ²⁵

Sicer pa na podlagi omenjenih razkritij sodobne slovenske historiografije za Rožmanovo politično rehabilitacijo ne obstajajo nikakršni razlogi, ki bi izvirali iz znanstveno preverljivih dejstev. Zgodovinska ekspertiza v knjigi *Škof Rožman* (1996), sestavljena iz dveh avtorsko samostojnih delov, je predstavljala historično podlago za predlog za obnovo kazenskega postopka v »zadevi Rožman«. ²⁶ Tega je 29. decembra 1995 vložil tedanji generalni javni tožilec Republike Slovenije Anton Drobnič. Ekspertiza je bila na njegov predlog tudi napisana. Eden ključnih razlogov za predlog za obnovitev procesa proti Rožmanu naj bi namreč bili tudi *novi dokazi*, ki naj bi seveda razbremenjevali obsojenega škofa. Nekateri od teh so dejansko tudi že v času sojenja obstajali, a jih vojaško sodišče, čeprav jih je poznalo, ni hotelo upoštevati. Res pa je, da so se kasneje pojavili še tudi drugi, novi obremenilni dokazi, vendar jih v knjigi *Rožmanov proces* avtorja nista upoštevala oziroma ustrezno umestila v tedanji historični okvir, zato so se tudi njune ugotovitve izkazale za neustrezno razlago tedanjega historičnega okvira. Dejstvo je, da bi ti dokazi, sicer natančno analizirani v delih pisca teh vrstic, sodišču, če bi z njimi razpolagalo, olajšali podati mnogo bolj transparentno sodbo, ki je ne bi bilo moč zavrniti z vidika historične verodostojnosti niti s stališča pravnega reda in vrednot, ki vladajo v današnji slovenski družbi. Rožmanovo politično udejstvovanje je bilo namreč povsem uglaseno z ravnanjem politične elite, ki je ob agresiji sil osi na Jugoslavijo svojo usodo povezala z uspehi sil osi v vojnem spopadu z zavezniki. Takšno odločitev so, kot že rečeno, sprejeli v prepričanju, da je Hitlerjeva zmaga le še vprašanje časa. Ne nazadnje je fašistična Italija jeseni

²⁵ Repe, *Milan Kučan*, str. 431–432.

²⁶ Dolinar in Griesser - Pečar, *Rožmanov proces*.

1941 škofu Rožmanu v zahvalo za njegovo dotedanje delovanje tudi podelila pomembno državno odlikovanje.²⁷

Sodbo Vrhovnega sodišča v Ljubljani iz leta 2007, s katero je razveljavilo Rožmanovo obsodbo Vojaškega sodišča iz leta 1946, je tako moč interpretirati zgolj z razlago sklepa Okrožnega sodišča v Ljubljani iz leta 2009 o ustavitvi postopka proti škofu. Ta je bil v prvi vrsti utemeljen s pravno-postopkovnimi kršitvami, ker »so z vidika vodenja in izvajanja obravnavanega procesa bile podane določene kršitve postopka« in zaradi odsotnosti obtoženega »niso bili izpolnjeni vsi zakonsko določeni pogoji«.²⁸

Vsekakor lahko sklenemo z ugotovitvijo, da so rezultati slovenskega zgodovinopisja zadnjih 25 let ravno toliko ambivalentni, kot je ambivalentna celotna politična in ekonomska tranzicija. Nasprotujoče si ocene o doseženem si lahko ponazorimo z dilemo o tem, ali je kozarec že do polovice napolnjen ali pa je še vedno na pol prazen. Čas okupacije na Slovenskem, kljub nespornemu napredku v raziskovanju v zadnjih 25 letih, tako še nima enoznačne in ne dokončne podobe.

VIRI IN LITERATURA

- AS 1931 – Arhiv Republike Slovenije, fond Republiški sekretariat za notranje zadeve, škatla 3085, »Nacionalno pomirenje« kao deo taktike unutrašnjeg i spoljnjeg neprijatelja (analitički osvrt). Beograd, 4. marec 1986.
- Agagiù, Chiara: »Nel giardino del vicino«: Alcune considerazioni intorno alla storiografia sull'occupazione italiana in Slovenia (1941-1943). *Eunomia. Rivista semestrale di Storia e Politica Internazionali*, 5, 2016/1, str. 221–252.
- Ansprache des Bundespräsident Richard von Weizsäcker am 8. Mai 1985 im Plenarsaal des Deutschen Bundestages zum 40. Jahrestag des Zweiten Weltkrieges* (izvlečki). Gedenkkonzert 70 Jahre Kriegsende. Justus Frantz, Philharmonie der Nationen, 2015.
- Der Holocaust. FAQs – Häufig gestellte Fragen. Deutsch/Englisch* (ur. Avraham Milgram in Robert Rozett). Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2012.
- Dolinar, France Martin in Tamara Griesser - Pečar: *Rožmanov proces*. Ljubljana: Družina, 1996.
- Francis Fukuyama (1952): *Slovenija in pika!* (ur. Boštjan Furlan, Ožbej Peterle in Marko Balažic). Ljubljana: Cankarjeva založba, 2016, str. 68–76.
- Godeša, Bojan: Social and Cultural Aspects of the Historiography on the Second World War in Slovenia. *Mitteilungsblatt des Instituts für soziale Bewegungen* 41, 2009 (Sozialgeschichte und soziale Bewegungen in Slowenien / Social History and Social Movements in Slovenia), str. 111–125.

²⁷ Godeša, O političnem delovanju ljubljanskega škofa, str. 152–170; Godeša, O škofovi odgovornosti.

²⁸ *Med sodbo sodišča in sodbo vesti*, str. 635–643.

- Godeša, Bojan: Čas odločitev. Katoliški tabor in začetek okupacije. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2011.
- Godeša, Bojan: O političnem delovanju ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana v prvih mesecih okupacije. *Zgodovinski časopis*, 67, 2013/2, str. 152–170.
- Godeša, Bojan: O škofovi odgovornosti. *Mladina*, 31. 7. 2015.
- Godeša, Bojan: Reconciliation instead of History. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 56/3, 2016 (Quarter of a Century of the Republic of Slovenia), str. 101–117.
- Godeša, Bojan: Enega mita ni mogoče zamenjati z drugim (pogovor je vodila Ženja Leiler). *Delo*, 27. 5. 2016, str. 21.
- Kosmač Miha: »Etnično homogena Evropa«: preselitve prebivalstva v Istri in Sudetih 1945-1948. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Založba Annales ZRS Koper, 2017.
- Lemkin, Raphael: *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*. New Jersey: The Lawbook Exchange, Ltd., 2008 (druga izdaja).
- Lukacs, John: *The Legacy of the Second World War*. Yale University Press, 2010.
- Med sodbo sodišča in sodbo vesti. Dokumenti sodnega procesa proti škofu Gregoriju Rožmanu. Ljubljana: Družina, 2009.
- Olt, Reinhard: Slowenien - ein Massengrab. Tamara Griesser-Pečar verfaßt eine ungeschminkte Kriegsgeschichte. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 4. 5. 2004.
- Past in the Making: Historical Revisionism in Central Europe after 1989* (ur. Michal Kopeček). Budapest, New York: Central European University Press, 2008.
- Repe, Božo: *Milan Kučan, prvi predsednik*. Ljubljana: Modrijan, 2015.
- Slovenija 1941–1945. Zmagoslavje premaganih*. Slovenski spominski odbor (ur. Bran-ko Rozman). Ljubljana: Družina, 1995.
- Sturm, Michael in Martin Langebach: Das Kriegsende als Erinnerungsort der extremen Rechten. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 2015/15, 13. april 2015.
- Suppan, Arnold: *Hitler-Beneš-Tito. Konflikt, Krieg und Völkermord in Ostmittel- und Südosteuropa*. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2014.
- Škerlec, Helena: Zver: Za pieteto do pobitih gre. Radio Ognjišče, 24. 3. 2016. <<http://radio.ognjisce.si/sl/176/slovenija/20219/>>, (dostop 10. 1. 2017).
- Vodopivec, Peter: Populacijske posledice 2. svetovne vojne in povojnega nasilja na Slovenskem. Žrtve vojne in revolucije: zbornik (referati in razprava s posveta Državnega sveta 11. in 12. novembra 2004, ki sta ga pripravila Državni svet Republike Slovenije in Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani) (ur. Janvit Golob idr.). Ljubljana: Državni svet Republike Slovenije, 2005, str. 95–99.
- Vodopivec, Peter: Noben narod ni rojen samo iz kulture (pogovor je vodila Ženja Leiler). *Delo*, 27. 12. 2016, str. 13.
- Winkler, Heinrich August: Sich der Geschichte zu stellen, ist ein europäischer Imperativ. Dokumentation Gedenkstunde zum Ende des 2. Weltkrieges vor 70 Jahren. *Das Parlament*, 11. 5. 2015/20–21, str. 2–4.

Changes in the Interpretation of the Second World War in Slovenia after the Fall of the Berlin Wall

Summary

The fall of the Berlin Wall signified the end of the bipolar world order. Despite global changes, interest in the Second World War has persisted. In western Europe, the US, and Russia the consensus still holds that the Second World War was a *good war*; namely, a conflict in which the forces of good triumphed over the forces of evil. In truth, no war is ever good, although some wars have better goals than others. In contrast, the nations and states that were defeated in the Second World War experienced the military conflict differently and have a different understanding of its meaning. Furthermore, the search for a new identity and the establishment of a new value system within the established interpretative pluralism is a general characteristic of transitional societies in eastern Europe. The Second World War in Yugoslavia was unique in that communist forces succeeded in adapting national and ideological incentives to the goals of the Allied coalition. After the end of the war, the portrayal of the period of Axis rule in Slovenia was very one-sided. After 1990, attempts were made to balance this portrayal with an interpretation of the war that originated in the Slovenian political diaspora. Consequently, discussions of the Second World War in the last twenty-five years have been marked by a *Kulturkampf*, or culture struggle. Endeavors at national reconciliation become the opposite, with each declaration of reconciliation only deepening existing antagonisms. The reinterpretation (i.e., revision) of the Second World War in Slovenia is, to a great extent, only a demolition of old myths through the creation of new ones. The current picture of Second World War events has become greatly distorted, which has a harmful effect on society.